

Патриотска приврженост за плурална друштва: од либералног национализма ка уставном патриотизму²

Апстракт: У тексту заступам тезу да је у условима етнокултурне хетерогености савремених уставних демократија најбоље нормативно оправдање патриотизма оно које избегава фиксирање предмета патриотске привржености. Сматрам да либерални национализам и нови републиканизам, везујући патриотизам за фиксирани предмет привржености, нужно привилегују једну супстантивну концепцију добра што може водити ка осуди, искључивању или асимилацији појединаца и група чије се концепције добра не подударају са прокламованим предметом привржености. Тврдићу да је уставни патриотизам нормативно супериорнији од било које варијанте либералног национализма и новог републиканизма јер радикално преобликује анатомију патриотске привржености тако што природу патриотске привржености претпоставља питању њеног предмета. С тим у вези, показашу да питање предмета патриотске привржености у уставном патриотизму следи из претходног разматрања начина на који би патриотизам требало упражњавати чиме се постижу исправнији политички исходи у погледу подстицања патриотских осећања код грађана који не деле исту концепцију добра.

Кључне речи: патриотизам, уставни патриотизам, либерални национализам, нови републиканизам, грађанска приврженост, етнокултурни плурализам.

Увод

Питање о разлозима привржености политичкој заједници спада у ред првих тема политичке теорије од њених почетака, па до данас.

1 E-mail: nikola.beljinac@fpn.bg.ac.rs

2 Рад је настао у оквиру реализације научноистраживачког пројекта број 179076, Политички идентитет Србије у глобалном и регионалном контексту, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

И мада се ради о древном пратиоцу теоријског и практичног бављења политиком, више нема никакве сумње да је, у савременим околностима моралног и етнокултурног плурализма, изазов проналажења ослонишне тачке заједничког живота израженији него икада раније. Проблем припадања снажно потреса свакодневицу постојећих либералних демократија. Наведено је најочљивије на примеру растућег притиска имиграције, али се читава и кроз однос према „домаћим“ мањинама, као и у потреби да се владајући национални идентитет постави на „здраве ноге“, попут чувене расправе о значењу „британства“ која се већ више од пола века, несмањеном жестином, води у Великој Британији.

Уколико за почетак прихватимо чињеницу да околност етнокултурног плурализма представља трајну одлику савремених либерално-демократских друштава која се не може отклонити морално допустивим средствима, те ако овој констатацији додамо запажање да је некаква концепција патриотске привржености нужен састојак друштвеног јединства у свакој политичкој заједници, онда се намеће питање – какав патриотизам је потребан плуралним друштвима? Већи део савремене литературе која се бави темом грађанске повезаности и лојалности, претходном питању приступа из угла либералног национализма, било да се ради о „чистим“ теоријама либералног национализма или оним које су надограђене концептом групно диференцираних права.³ Како ћу у тексту покушати да покажем, овакав теоријски тренд резултат је погрешног схватања да се на изазов етнокултурног плурализма може одговорити искључиво уз ослањање на постојећу појмовну и институционалну апаратуру националне државе. Насупрот напорима да се реанимирају неуспешни механизми националне државе, тврдићу да имамо добре разлоге да у разматрање поново уведемо политичке концепције патриотске привржености које пуна три века стоје у сенци националног заноса. Разуме се, повратак политичком патриотизму не би требало дословце разумети као настојање да се на постојеће политичке оквире примене изуми класичног републиканизма. Исто тако, изражавам сумњу и у нормативне поставке новог републиканизма. Показаћу да присталице новог републиканизма често понављају грешке либералних националиста. Уместо готових решења склонији сам комбиновању нормативних препорука које долазе из широке палете републиканских политичких идеја, а пре свега оних које нам нуди школа уставног патриотизма. Стога ће овај рад представљати

3 Најпознатији представници прве теоријске струје либералног национализам су Дејвид Милер, Јаел Тамир и Нил Мекормик, док се најутицајнији покушај редефинисања либералног национализма у правцу признања посебних, групно диференцираних права везује за Вила Кимлику. У Србији, већ дужи низ година, мултикултурну верзију либералног национализма заступа Миодраг Јовановић.

покушај да се још једном преиспитају могућности уставног патриотизма у погледу подстицања и одржавања осећаја патриотске привржености у државама у којима живи већи број етнокултурних група.

Узимајући у обзир све до сада речено, структура рада сажето би се могла представити на следећи начин. Први део рада биће посвећен осврту на теоријску рехабилитацију патриотизма крајем двадесетог века. У другом делу ћу указати на моралне ризике који извиру из приступа либералног национализма и новог републиканизма. У овом делу ћу настојати да аргументујем зашто је потребно напустити есенцијализоване концепције патриотске привржености. Затим ћу образложити како мој предлог избегава недостатке наведених концепата и у чему је његов допринос постојећим теоријским разматрањима уставног патриотизма.

Повратак политичкој теорији патриотизма

Иако је свој живот у свету класичних политичких идеја започео као узвишена врлина, патриотизам је током већег дела двадесетог века сматран озлоглашеним пороком. Са великом лакоћом, патриотизам је уврштен на списак непристојних речи које је требало избегавати, а у ретким ситуацијама када би се о њему и говорило, добро васпитање је налагало да се то учини са осећајем нелагоде и осуде. Савремена политичка теорија је дуго времена чинила обоје, најпре занемарујући, а потом оспоравајући значај патриотске привржености. Седамдесетих година прошлог века, владајућа струја политичке мисли готово да је у потпуности игнорисала ову тему. За патриотизам се тако није нашло места ни у индексу појмова Ролсове *Теорије правде*, најутицајније послератне нормативне студије. Нова либерална парадигма је питања припадања и привржености напосто оставила по страни сматрајући их претходно решеним или, у најбољем случају, природним наставком аргументације о индивидуалној слободи и једнакости. Важила је претпоставка према којој политичка заједница може рачунати на лојалност својих чланова само уколико се према њима опходи у складу са непристрасним начелима правде, уважавајући их као једнако вредне и аутономне појединце. Тек са јачањем комунитарног крила англо-америчке политичке теорије, почетком осамдесетих година, отвара се простор за критику изложеног универзалног стандарда политичке моралности. Речима Аластера Мекинтајера (Alasdair MacIntyre) „суштинско обележје моралности коју сви стичемо јесте то да је добијамо из начина живота одређене друштвене заједнице“ из чега следи да је „патриотска оданост

заједници предуслов наше моралности.“⁴ Помало заборављена реч „*patria*“ поново се нашла у вокабулару политичких теоретичара, додуше пре у облику деветнаестовековног идеала националне заједнице, него у свом изворном републиканском значењу.

Обнова интересовања за патриотизам била је део ширег процеса преусмеравања главног тока теоријских расправа са питања правде и права на питања заједнице и чланства. У том смислу, патриотизам је, попут осталих носећих појмова политичке теорије, своје савремено значење брусио управо на терену либерално-комунитарне дебате. Због призива пристрасности и партикуларности, патриотски дискурс је у овом периоду махом изједначаван са комунитарном школом мишљења. С обзиром на то да су либерални аутори сваки покушај заговарања посебних привржености сматрали морално сумњивом опцијом, важило је правило да патриотизам може заступати само неко ко се претходно декларисао као комунитарни учесник у славном спору. Томе у прилог ишло је и популарно повлачење аналогije између етно-национализма и патриотских осећања.⁵

Патриотизам је бreme антилибералног концепта носио све до наредног великог преобликовања пејзажа савремене политичке теорије. Почетком деведесетих година либерално-комунитарни спор је показивао знаке умора. Заправо, расправа је све мање личила на спорење, а више на неспоразум који је био на добром путу да ишчезне захваљујући реафирмацији принципа грађанства. Фигура грађанина представљала је згодну тачку помирења две школе јер је обједињавала либерално инсистирање на правима и комунитарну бригу за заједницу. Међутим, приближавање ставова некадашњих ривала није био једини подстицај повратку идеји грађанства. Вил Кимлика (Will Kymlicka) исправно примећује да је нови теоријски тренд исто тако био подстакнут „бројним политичким дешавањима и тенденцијама широм света које су јасно показале да снага и стабилност модерне демократије зависи не само од праведности њених основних институција него и од

4 Аластер Мекинтајер, „Да ли је патриотизам врлина?“, у: *Савремена политичка филозофија*, ур. Јанаш Киш, 457 (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998).

5 На свом дугом историјском пропутовању патриотизам је у многа места изгубио првобитни политички садржај који је потом попуњен етнонационалним сентиментима. Почевши од осамнаестог века сматрало се да патриота треба да буде привржен првенствено својој нацији дефинисаној на основу претполитичких критеријума порекла, језика и културе. Видети детаљније: Јохан Хајзинха, *Патриотизам и национализам у европској историји до краја деветнаестог века*, (Нови Сад: Прометеј, 1996); Ross Poole, „Patriotism and Nationalism,” in: *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*, eds. Igor Primorac & Aleksandar Pavković, 147-161. (Aldershot: Ashgate, 2007).

особина и ставова њених грађана“.⁶ Ако је прва деценија либерално-комунитарне дебате допринела повратку патриотизма на велику сцену, онда је ова фаза теоријског развоја заслужна за рехабилитацију појма. На нивоу либералног политичког дискурса, патриотизам је постепено губио репутацију „лошег момка“, делом захваљујући приближавању либералног схватања политичке интеграције и национализма, али и због обновљеног интересовања за републиканско политичко наслеђе. Како је постало јасно да није могуће успоставити трајан либерално-демократски поредак у околностима етнокултурног плурализма без неког облика грађанске солидарности и пожртвовања, политичка теорија је обновила потрагу за најбољом формулом патриотске привржености. Другим речима, за разлику од осамдесетих година када се о патриотској привржености углавном дискутовало на терену моралне филозофије, нове теоријске дебате су тежиште расправе помериле ка разматрању неопходних услова за постојање одрживих и функционалних либерално-демократских режима. Патриотизам се налазио на врху листе. Неколико фамилија савремене политичке теорије понудило је своје нормативне упуте, међу којима су три најутицајније: либерални национализам, нови републиканизам и уставни патриотизам. Свака од њих је настојала да пронађе одговор на следеће питање: ка чему је потребно усмерити патриотску приврженост грађана и на који начин би она требало да се испољава? Први део постављеног питања читава се у предмету патриотске привржености, док се наставак односи на њену природу.

Какав патриотизам је потребан плуралним друштвима?

Истраживачки проблем на који намеравам да одговорим на страницама које следе укратко гласи: који од наведених теоријских приступа патриотизму (либерални национализам, нови републиканизам, уставни патриотизам) нуди најбоље нормативно оправдање патриотске привржености у околностима етнокултурне хетерогености либерално-демократских држава? Опредељење за нормативну парадигму не значи да ће рад бити у потпуности лишен анализе актуелних друштвених процеса и њихових носилаца у савременим либералним демократијама. Но, аналитички приступ, сам за себе, није довољан за целовити увид у истраживачки проблем. Узмимо, на пример, недавни случај оштре јавне осуде одлуке Адема Љајића, фудбалског репрезентативца, да не пева рефрен државне химне у којем се захтева Божја правда само за једну етничку групу у Србији. Подсећам да је, готово акламативно, потез младог фудбалера окарактерисан као непатриотски гест без

6 Вил Кимлика, *Савремена политичка филозофија* (Београд: Нова српска политичка мисао, 2009), 314.

преседана. И мада би нам добро вођен аналитички поступак понудио објашњење за мотиве, интересне преференције и вредности на којима су актери темељили своје деловање у овом случају, то ипак не бисмо могли да сматрамо задовољавајућим истраживачким доприносом. Иста врста недоречености важи и за наш интуитивни предосећај да се ради о неправедном стању ствари у којем етнички конотирана концепција патриотске идентификације ниподаштава моралну једнакост припадника исте политичке заједнице. Интуитивна убедљивост наведене констатације ипак није довољна за коначни обрачун са постојећим политичким обрасцима и праксама. С тим у вези, сматрам да би наше аналитичке опсервације и почетне интуиције свој пуни смисао добиле тек уз ослона на нормативну тачку гледишта. Управо из тог разлога, фокус ће бити на нормативном пропитивању патриотске привржености. Покушаћу да покажем да је најбоље нормативно оправдање патриотизма оно које избегава фиксирање предмета привржености. Сажето, свако инсистирањена на етички оптерећеном и непроменљивом утемељењу патриотизма показује се као репресивно и искључујуће у односу на грађане који не деле већинску концепцију добра. Стога је потребно трагати за инклузивним критеријумима оправдања патриотске привржености који ће, без угрожавања посебних идентитета, бити у стању да подстакну свест о држави као заједничком дому свих њених грађана. Сматрам да уставни патриотизам може да испуни овај задатак. У намери да то и докажем, кренућу од две полазне претпоставке. Прво, верујем да је уставни патриотизам нормативно препоручљивија опција за плурална друштва у односу на конкурентске теорије јер се, за разлику од њих, може заступати позивањем на идеју јавне разложности. Показаћу да одвајање патриотске лојалности од фиксираниог предмета привржености даје добре разлоге свим грађанима дате политичке заједнице да прихвате или барем не одбаце принципе уставног патриотизма. Друго, у вези са претходним, сматрам да је уставни патриотизам спроводива и ефикасна верзија патриотске привржености управо зато што је прихватљив и за оне грађане чији се посебни идентитети не могу уклопити у оквире фиксираниог предмета. Плурална друштва која би се приклонила уставном патриотизму могла би бити успешнија у спровођењу колективних циљева јер би рачунала на патриотску приврженост укупно већег броја грађана, независно од њихових посебних идентитета.⁷

Идеја о уставном патриотизму као пожељној замени за старе форме патриотске привржености у мултикултурним друштвима није нова у савременој литератури из области политичке теорије. Заговорници

⁷ Уколико бисмо се, за тренутак, вратили на „случај Адем Љајић“ могли бисмо да устврдимо да би фудбалска репрезентација Србије била успешнија ако би могла да рачуна на услуге младог репрезентативца.

уставног патриотизма неретко истичу да њихова теоријска позиција разматра патриотску приврженост на начин који је социолошки одрживији у односу на теорије либералног национализма и новог републиканизма.⁸ Међутим, како ћу нешто касније образложити, становиште које заступаам разликује се у односу на постојеће концепције уставног патриотизма. Њих ћу начелно разврстати у две групе – оне које нормативно оправдање уставног патриотизма превасходно везују за предмет патриотске привржености (политичку или уставну културу) и оне које уставни патриотизам у потпуности одвајају од било каквог предмета идентификације.⁹ Настојаћу да покажем да је недостатак прве стратегије у томе што се уставни патриотизам своди на пуко преусмеравање патриотске привржености са једног предмета на други. Верујем да овај правац промишљања уставног патриотизма ненамеравано са собом носи управо ону опасност коју теорија уставног патриотизма, у околностима етнокултурног плурализма, жели да избегне – фиксирање предмета патриотске привржености. Исто тако, изражавам резерве према другом приступу који нам поручује да уставни патриотизам треба да разумемо као концепт који се опире сваком предмету идентификације. Сем уколико овај приступ не схватимо као опредељење за самоукидање патриотизма, није сасвим јасно како се патриотска осећања могу подстицати и одржавати без свести о томе чему дугујемо нашу приврженост.

Домети и границе либералног национализма и новог републиканизма

У савременој политиколошкој литератури која се бави питањима предмета и природе патриотске привржености приметна је доминација приступа либералног национализма. Ради се о утицајној теоријској струји која се често проглашава општим стандардом либералне политичке мисли.¹⁰ У чему се састоји привлачност ове теоријске

8 Видети детаљније: Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално* (Београд: Фабрика књига, 2007), 135-159; Јан Вернер Милер, *Уставни патриотизам* (Београд: Фабрика књига, 2010), 11-17; Attracta Ingram, „Constitutional Patriotism,“ *Philosophy and Social Criticism* 22 (1996): 3-4; Јирген Хабермас, „Грађанство и национални идентитет: нека размишљања о будућности Европе,“ у: *Нација, култура и грађанство*, ур. Слободан Дивјак, 35-47 (Београд: Службени Лист СРЈ, 2002).

9 У теоретичаре уставног патриотизма који нагласак стављају на предмет патриотске привржености убрајам Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas), Јана Вернера Милера (Jan-Werner Müller), Атракту Инграм (Attracta Ingram) и Џона Брејдија (John Brady), док друго становиште бране Печен Меркел (Patchen Markell) и Ендрју Винсент (Andrew Vincent).

10 Јаел Тамир, *Либерални национализам* (Београд: Филип Вишњић, 2002), 218-225.

позиције? Рекло би се у њеној кореспонденцији са постојећим стањем либералних демократија. Полазећи од очигледне чињенице да модерне политичке заједнице данас егзистирају као националне државе, либерални националисти настоје да докажу да је могуће (или чак нужно) комбиновати либералне вредности и националну припадност. Тврдња да људи у стварном свету подржавају либералну идеју правде само ако су претходно повезани националним идентитетом представља популарни облик либерално-националистичког резоновања. Одатле следи да либерално-демократске државе могу развити патриотска осећања код својих грађана једино позивањем на идеал националности. Изложену скицу аргумента, у далеко детаљнијој форми, проналазимо у радовима најпознатијих теоретичара либералног национализма.¹¹

Проблем са нацијом као предметом патриотске привржености је у томе што, ма колико да се либерални националисти трудили да „истање“ њен садржај, није могуће одстранити супстантивно језгро већинског етничког идентитета. Чак и у „најлибералнијим“ верзијама либералног национализма, оно се узима здраво за готово, као нужно или несводиво својство националног идентитета. Дејвид Милер (David Miller), на пример, најпре олако прелази преко своје констатације да је „однос између националитета и етничитета инхерентно проблематичан“, да би у наставку устврдио да је културна неутралност практично неизводљива јер је „национални језик неизбежно носилац културе већинског народа чији је то језик изворно био“.¹² Након оваквог образложења, Милерово залагање за деетнификацију државних симбола и институција делује тек као изнуђено милосрђе. Једном када је допуштено утемељење националног идентитета на већинској концепцији добра, питање опсега неупитног етничког језгра постаје секундарно, те не чуди што

11 Дејвид Милер тако тврди да нације, управо зато што дају смисао и садржај индивидуалној аутономији, демократској владавини и социјалној правди, представљају вредне заједнице о којима смо дужни да бринемо, макар то подразумевало и одређене личне жртве. Видети: David Miller, *Citizenship and National Identity* (Cambridge: Polity Press, 2000), 24-41. Јаел Тамир уводи појам „контекстуалне индивидуе“ и поручује да подухват очувања националне културе може од њених чланова да захтева жртвовање, али да њихово укупно искуство неће одражавати лични губитак, већ пре самоиспуњење. Видети: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, 93-121. Вил Кимлика проширује аргументацију концептом групно диференцираних права. Он најпре тврди да већинско грађење нације може да се доведе у везу са идеалима слободе, једнакости и демократије. Ипак, примећује да је током историје овај процес често ишао на штету мањина. Како би процес изградње нације био легитимнији, Кимлика сматра да би га требало ограничити мањинским правима, а то би значило да се мањинама гарантује мањинско грађење нације. Видети: Вил Кимлика, *Мултикултурно грађанство* (Загреб: Наклада Јесенски и Турк, 2003), 113-118.

12 Дејвид Милер, „Националност и културни плурализам,“ у: *Нација, култура и грађанство*, ур. Слободан Дивјак, 276 (Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ, 2002).

је чешће предмет дневнополитичких калкулација и односа моћи, него озбиљних теоријских разматрања. Сличну тенденцију есенцијализације „истинских“ својстава националног идентитета проналазимо и у радовима домаћих заступника либералног национализма. Миша Ђурковић, у предговору књиге Јаел Тамир (Yael Tamir) *Либерални национализам*, саопштава да:

„држава мора имати своје симболе (химну, грб, заставу итд.), а они једноставно морају одражавати нешто специфично, што већину грађана (обично припаднике већинске нације) асоцира на нешто значајно, нешто што осећају као своје, као део своје традиције и културе. Држава, такође, има неке своје ритуале, празнике и друге облике испољавања заједничке културе, а они опет морају да одражавају једну традицију и једну посебну културу, што значи да се тиме намеће и афирмише та одређена култура са својим јунацима, симболиком, итд.“¹³

Одговарајући на критику о етнокултурној пристрасности државне химне Републике Србије, Миодраг Јовановић поручује да „треба имати на уму да је српска химна настала у време знатније етничке хомогености друштва“, те да је:

„код великог броја Срба дуго после распада СФРЈ постојала фрустрација у погледу задржаних знамења, па је тако за многе управо могућност њихове промене и рестаурација старих обележја доживљена као кључна предност новостворене правне ситуације у којој је Србија, не својом вољом, постала самостална држава.“¹⁴

На другом месту, исти аутор оправдава политику државног уплитања у сферу језика ради очувања ћирилице јер су такве мере „усмерене на заштиту једног виталног дела културног и националног идентитета већинског становништва Србије.“¹⁵

Сходно изложеним гледиштима, може се тврдити да патриотизам, у кључу либералног национализма, није ништа друго до задата лојалност – покораване фиксираном предмету привржености оличеном у одабраним (есенцијалним) идентитетским карактеристикама једне етничке групације. То даље значи да критеријум вредновања легитимитета државе и њеног овлашћења да захтева приврженост од грађана није ништа друго до већинска концепција добра која се узима као коначни основ саме државе. Држава, на тај начин, постаје *patria* само за оне грађане који

13 Миша Ђурковић, „Предговор,“ у: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, 12.

14 Миодраг Јовановић, „Мањинска права и друштвено јединство,“ у: *Политичке институције и демократија*, ур. Вукашин Павловић, 158 (Београд: Факултет политичких наука, 2006).

15 Миодраг Јовановић, *Колективна права у мултикултурним заједницама* (Београд: Службени гласник, 2004), 297.

осећају блискост са њеним супстантивним легитимацијским титулусом. Што је неко склонији вредностима у средишту етно-приватизованог националног идентитета, то је више оспособљен да буде патриота и обрнуто. Другачије речено, патриота може бити само особа која је привржена својој етно-нацији политички отелотвореној у виду националне државе.

Није тешко претпоставити какве консеквенце описано разумевање патриотизма може имати у околностима етнокултурне хетерогености савремених либералних демократија. Уколико прихватимо да партикуларно добро већинске етничке групе чини референтну тачку патриотске идентификације, намеће се питање да ли је и по коју цену могуће проширити патриотска осећања на припаднике етнокултурних мањина? Либерални националисти би могли приговорити да постављено питање нема превелики емпиријски и нормативни значај с обзиром на то да садржи имплицитно признање да је највећи део укупне популације ипак мотивисан да развије осећај патриотске привржености. Понављам да сам кренуо од довољно уверљиве претпоставке да је неопходан услов легитимности и ефикасности уставних демократија постојање „хоризонта заједничког смисла“ који живот у политичкој заједници претвара у нешто више од формално-правне рутинизације међусобних односа грађана и њихових односа са политичком влашћу. Ствар је у томе да уставна демократија мора бити у стању да код свих својих грађана, на једнакој основи, подстакне осећај блискости, припадништва и солидарности – осећај да живе у заједничком политичком дому којем су привржени и за који су спремни да учине и више од онога што се законима захтева. Верујем да либерални национализам, због свега наведеног, није у могућности да одговори на овај императив. Наравно, нипошто не желим да тврдим да су упуте либералног национализма, у практично-политичком погледу, непримењиви. Штавише, стварност нам показује да се ради о преовлађујућем обрасцу организације савремених политичких заједница. Исто тако, могао бих се сложити и са тврдњом да су поједине либерално-националистичке политичке заједнице стабилне и успешне државе. Све што желим да кажем јесте да је цена усвајања либерално-националистичке дефиниције заједничког живота превисока за припаднике етнокултурних мањина, те да постоје оправдани разлози да се окренемо чисто политичким варијантама патриотске привржености које би биле довољно инклузивне и прихватљиве за све грађане државе.

Нови републиканизам представља једну могућу алтернативу. Његови заговорници настоје да покажу да приврженост принципима и праксама слободне државе (републике) може осигурати одрживу замену за национализам. И не само то, речима Муриџија Виролија (Maurizio Viroli), нови републиканизам, поред тога што детронизује нововековно поверење у идеју и праксу националне државе, боље одговара на потребе

и изазове мутликултурних друштава у односу на различите теоријске изведбе либералног процедурализма и демократског самоодређења.¹⁶ Сматрам да је изложено нормативно очекивање неутемељено из најмање два разлога. Прво, нови републиканизам, попут либералног национализма, питања припадности и привржености смешта у раван етичког саморазумевања чиме не успева да превазиђе супстантивно одређење патриотске лојалности. Друго, иако републиканци исправно увиђају недостатке претполитичких концепција друштвеног јединства, њихова критика национализма се у крајњем реализује тек као замена једног фиксираног и есенцијализованог предмета патриотске привржености (нација) другим (република), што је једнако непожељан исход у околностима етнокултурног плурализма.

Наведено ћу укратко образложити на примеру Виролијеве интерпретације републиканског патриотизма. Најопштије речено, за Виролија је републикански режим више од политичког пројекта, а патриотизам више од привржености слободарским законима и установама.¹⁷ Свака република је првенствено одраз посебног начина живота и посебне културе у којој су укотвљене институције политичке слободе. То даље значи да појединачно добро не само да мора бити подређено општем добру (политичкој слободи), већ је такође уплетено у густу мрежу заједничког комуналног наслеђа које нашу републику разликује од других постојећих република. Из тога следи да је први и најважнији задатак грађана да у јавној делиберацији обликују поље супстантивног консензуса у вези са колективним идентитетом њихове заједнице. Република, стога, није ништа друго до отелотворење поменутог консензуса, односно врховна етичка инстанца према којој грађани равају своје партикуларне идентитете и концепције доброг живота. Чини се да републиканци на овај начин, додуше заобилазним путем, понављају грешку либералног национализма. Оно што је некада била нација – независна етичка вредност којој дугујемо приврженост, сада је република, са истим негативним консеквенцама по могућност развијања патриотских осећања код грађана који не деле врховни идентитетски код. Нови републиканизам тако не успева да избегне референцу на прво лице множине својствену комунитарној политичкој теорији и поред тога што се приврженост премешта са претполитичких на политичке везе.¹⁸

16 Maurizio Viroli, *For love of Country* (Oxford: Clarendon Press, 2003), 1-18.

17 Maurizio Viroli, *Republicanism* (New York: Hill and Wang, 2002), 79-103.

18 Хана Аренд тако тврди да „увек када смо усмерени и укључени у јавно делање и политички дискурс, ми смо истовремено укључени и у конструкцију нашег колективног идентитета, у обликовању ‘ми’ помоћу кога смо у стању да идентификујемо и себе и сопствену акцију.“ Цитирано према: Милан Подунавац, *Принцип грађанства и поредак политике* (Београд: Чигоја Штампa, 2001), 146.

Уставни патриотизам за плурална друштва

Ово су, разуме се, само грубо сумиране либерално-националистичка и неорепубликанска концепција патриотске привржености. Да поновим, сматрам да обе теоријске позиције пате од истог недостатка. Оне патриотизам везују за фиксирани предмет привржености што води ка есенцијализовању једне супстантивне концепције добра. Консеквентно, појединци и групе чије се концепције добра не подударају са прокламованим предметом патриотске привржености бивају подвргнути осуди и искључивању (као у примеру Адема Љајића), а у најекстреминијим случајевима и различитим облицима насиља и асимилације.

Верујем да је уставни патриотизам нормативно супериорнији од било које варијанте либералног национализма и новог републиканизма управо зато што своје оправдање не црпи из фиксираног предмета привржености. С тим у вези, сматрам да уставни патриотизам треба разумети као теоријску перспективу која радикално преобликује анатомију патриотске привржености тако што природу патриотске привржености претпоставља питању њеног предмета, за разлику од либералног национализма и новог републиканизма који природу патриотске привржености изводе из фиксираног предмета – нације или републике. Другим речима, питање предмета патриотске привржености, у уставном патриотизму, следи из претходног разматрања начина на који би патриотизам требало упражњавати, што би могло водити ка исправнијим политичким исходима у погледу подстицања патриотских осећања код грађана који не деле исту концепцију добра. Овим се, дакле, не тврди да уставни патриотизам не може или нема потребу да одговори на питање о предмету патриотске привржености, како сматрају критичари, али и поједини заступници овог концепта, већ да је редослед нормативног оправдања преокренут у корист природе патриотске привржености.

Теорија уставног патриотизма, какву желим да изложим, питање лојалности премешта на ниво односа између оних који владају и оних над којима се влада. Патриотизам тако постаје стандард оправдања политичке владавине у којој на један или други начин учествујемо, а не чин „утапања у космос“, као у случају либералног национализма и новог републиканизма. То би значило да је претпоставка патриотизма садржана у одговору на следеће питање – како треба праведно уредити однос између владајућих и подвлашћених тако да они над којима се влада имају добре разлоге да исказују патриотску приврженост? Другачије речено, патриотизам се одваја од свеобухватних предмета привржености и смешта у поље политичког легитимитета што би за грађане значило мање одрицања у погледу њихови партикуларних идентитета. Овде

треба бити до краја јасан и рећи да уставни патриотизам, сходно свом либералном педигреу, питању политичке владавине приступа из угла уставне демократије. Наведено, међутим, не значи да се уставни патриотизам нужно мора бранити позивањем на супстантивне аргументе. То би било тачно уколико би нормативну вредност уставног патриотизма искључиво изводили из уставне демократије као препорученог предмета привржености. У том случају, уставни патриотизам би представљао лојалност универзалним принципима уставне демократије отелотвореним у конкретној политичкој заједници, а не начин устројства политичке владавине у којем наше испољавање патриотизма (природа патриотске привржености) гради контекст заједничког живота (предмет патриотске привржености). Сматрам да су овим путем, кренули Јан Вернер Милер (Jan-Werner Müller), Атракта Инграм (Attracta Ingram), Ненад Димитријевић, а донекле и сам Јирген Хабермас (Jürgen Habermas). Укратко, проблем са теоријама уставног патриотизма које излажу ови аутори састоји се у томе што се идеја устава, експлицитно или имплицитно, своди на препоруку „према чему“, а не „како“ треба бити привржен. Милер, на пример, децидирано саопштава да „уставни патриотизам изражава мисао да се политичка приврженост мора усредсредити на норму, вредности и, посредно, процедуре либералног демократског устава.“¹⁹ Од сличне претпоставке креће и Инграм када каже да постнационална патриотска приврженост почива на „признању демократских вредности и људских права која су контекстуализована у посебној уставној традицији.“²⁰ Премда Димитријевић и Хабермас настоје да, кроз категорију устава као акта позитивирања друштвеног уговора, односно интерсубјективног признања права, превазиђу јаз између апстрактне уставности и локалних етика, њихове теорије ипак не успевају да избегну замку задатости либерално схваћеног универзалног морала.²¹ Мишљења сам да овако конципиран уставни патриотизам представља пре неку врсту моралне инструкције него политичку конструкцију уподобљену околностима етнокултурног плурализма савремених либералних демократија. Поједини теоретичари су покушали да надоместе поменути недостатак тако што су концепт уставног патриотизма у потпуности одвојили од било каквог предмета идентификације. Речима Едрија Винсента (Andrew Vincent), уставни патриотизам није ништа друго до приврженост

19 Јан Вернер Милер, *Уставни патриотизам*, 8.

20 Attracta Ingram, „Constitutional Patriotism,“ *Philosophy and Social Criticism* 22 (1996), 2.

21 Видети детаљније: Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, 40-72; Јирген Хабермас, „Борба за признање у демократској правној држави,“ у: *Мултикултурализам: испитивање политике признања*, ур. Ејми Гатман, 104-108 (Нови Сад: Центар за мултикултуралност, 2003).

„плурализму, неизвесности и недовршености политичког.“²² Према овом схватању које дели и Печен Меркел (Patchen Markell), свака претензија ка успостављању трајних идентитетских формација производи односе моћи који ниподаштавају критички приступ објектима привржености.²³ Ради се о смелој, али недореченој варијанти уставног патриотизма која губи из вида контекстуалну усмереност патриотске лојалности. Другим речима, без постојање онога што се назива *patria*, територијално и демографски омеђене политичке заједнице, тешко да можемо говорити о могућности подстицања било каквих патриотских осећања, макар она била агонистичка, каквим желе да их представе Винсент и Меркел.

На сву срећу, није неопходно да бирамо између уставног патриотизма без икаквог предмета привржености и уставног патриотизма са есенцијализованим предметом привржености. Сматрам да предмет уставног патриотизма треба схватити као специфичну историју разложних расправа у вези са тим како најбоље уредити неизбежну политичку владавину. Једино је на тај начин могуће бранити тезу да наше дебате о томе како и када треба да будемо привржени креирају међугенерациски контекст заједничког живота према којем усмеравамо патриотска осећања, односно да природа патриотске привржености претходи њеном предмету. Овде је важно истаћи да референтну тачку патриотске привржености не чине либерално-демократске процедуре, нити посебно политичко окружење које отелотворује универзалну моралност, како сугерише Хабермасова концепција уставног патриотизма, већ контекст заједничког живота који настаје њиховим упражњавањем. Тако замишљена теорија уставног патриотизма је у мотивационом погледу потпунија у односу на Хабермасову концепцију. Либерално-демократске процедуре нам дају смернице како треба да будемо привржени (дефинишу природу патриотске привржености), међутим нису у стању да, саме за себе, пруже одговор на питање шта је предмет привржености – шта је *patria*. Дакле, ми прихватимо да наш заједнички живот у погледу политичке владавине уредимо у складу са политичко-институционалним аранжманима уставне демократије, али патриотска лојалност настаје тек као резултат наших разложних расправа о томе како идеју уставности спровести у дело. На тај начин, патриотска приврженост у уставном патриотизму увек зависи од неке врсте заједничке историје. То би, рецимо, значило да постојеће либерално-демократске државе ослонишну тачку заједничког живота, уколико је могуће, треба да пронађу у оним симболима, историјским искуствима,

22 Andrew Vincent, „Patriotism and Human Rights: An Argument of Unpatriotic Patriotism,“ *Ethics* 13 (2009), 357.

23 Patchen Markell, „Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional patriotism,“ *Political Theory* 28 (2000), 54-58.

догађајима и херојима који одражавају ову врсту контекста. Тај контекст је изнова подложен новим расправама у светлу нових искуства и нових разлога, те је у том смислу променљив (није фиксиран), а опет увек само наш – ексклузиван само за нас као грађане те државе. Наравно, наведено важи једино под претпоставком да различите етнокултурне групе желе да деле исти политички простор. С тим у вези, уставни патриотизам не треба погрешно разумети као магичну формулу патриотске лојалности која ће већ дубоко подељена друштва држати на окупу (попут очекивања које Јан Вернер Милер гаји у случају Босне и Херцеговине), већ пре као стратегију која је у стању да избегне моралне ризике либералног национализма и новог републиканизма у плуралним друштвима либералних демократија, укључујући и ризик да таква друштва, вођена есенцијализованом концепцијом патриотске привржености, у неком тренутку постану дубоко подељена.

Све до сада речено потврђује тезу да уставни патриотизам, да би био делотворан облик патриотске привржености, не сме бити тек универзалистички одговор на поставке либералног национализма и новог републиканизма.²⁴ Уставни патриотизам и сам мора почивати на премисама партикуларности. Но, ово и даље не даје повод критичарима уставног патриотизма да га називају замаскираном формом национализма или цивилном религијом јер се, за разлику од либералног национализма и новог републиканизма, партикуларност овде схвата као неесенцијализовани, односно променљиви оквир заједничког живота који одражава нашу политичку комуникацију кроз време.

²⁴ Јан Вернер Милер, *Уставни патриотизам*, 88-99.

Литература:

- Димитријевић, Ненад. *Уставна демократија схваћена контекстуално*. Београд: Фабрика књига, 2007.
- Ђурковић, Миша. „Предговор.“ у: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, 5-15. Београд: Филип Вишњић, 2002.
- Кимлика, Вил, *Мултикултурно грађанство*. Загреб: Наклада Јесенски и Турк, 2003.
- Ingram, Attracta. „Constitutional Patriotism.“ *Philosophy and Social Criticism* 22 (1996): 1-18.
- Јовановић, Миодраг. *Колективна права у мултикултурним заједницама*. Београд: Службени гласник, 2004.
- Јовановић, Миодраг. „Мањинска права и друштвено јединство.“ у: Вукашин Павловић (ур.), *Политичке институције и демократија*, 135-163. Београд: Факултет политичких наука, 2006.
- Markell, Patchen. „Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional patriotism.“ *Political Theory* 28 (2000): 38-63.
- Мекинџајер, Аластер. „Да ли је патриотизам врлина?.“ у: Јанош Киш (ур.), *Савремена политичка филозофија*, 452-469. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- Милер, Јан Вернер. *Уставни патриотизам*. Београд: Фабрика књига, 2010.
- Милер, Дејвид. „Националност и културни плурализам.“ у: Слободан Дивјак (ур.), *Нација, култура и грађанство*, 273-303. Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ, 2002.
- Miller, David. *Citizenship and National Identity*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Подунавац, Милан. *Принцип грађанства и поредак политике*. Београд: Чигоја Штамп, 2001.
- Poole, Ross. „Patriotism and Nationalism.“ in: Igor Primorac, Aleksandar Pavković (eds.), *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*, 147-161. Aldershot: Ashgate, 2007.
- Вил Кимлика. *Савремена политичка филозофија*. Београд: Нова српска политичка мисао, 2009.
- Тамир, Јаел. *Либерални национализам*. Београд: Филип Вишњић, 2002.

- Хабермас, Јирген. „Борба за признање у демократској правној држави.“ у: Ејми Гатман (ур.), *Мултикултурализам: испитивање политике признања*, 93-123. Нови Сад: Центар за мултикултуралност, 2003.
- Хабермас, Јирген. „Грађанство и национални идентитет: нека размишљања о будућности Европе.“ у: Слободан Дивјак (ур.), *Нација, култура и грађанство*, 35-47. Београд: Службени Лист СРЈ, 2002.
- Хајзинха, Јохан. *Патриотизам и национализам у европској историји до краја деветнаестог века*. Нови Сад: Прометеј, 1996.
- Vincent, Andrew. „Patriotism and Human Rights: An Argument of Unpatriotic Patriotism.“ *Ethics* 13 (2009): 347-364.
- Viroli, Maurizi. *Republicanism*. New York: Hill and Wang, 2002.
- Viroli, Maurizio. *For love of Country*. Oxford: Clarendon Press, 2003.

Summary

Nikola Beljinac

Patriotic loyalty for plural societies: from liberal nationalism to constitutional patriotism

Key words: patriotic loyalty, constitutional patriotism, liberal nationalism, neo-republicanism, citizen allegiance, ethno-cultural pluralism.

The problem of belonging strongly affects daily life in existing liberal democracies. Undoubtedly, the states whose population is divided according to ethnic and/or religious affiliation face a highly demanding task: it is necessary to deal with the challenge of political integration and social cohesion, establish a solid constitutional democracy, and encourage citizen loyalty, solidarity and allegiance, all at the same time. To put it shortly, a state should be a true home for everyone who lives in it. Several schools of contemporary political theory have tried to offer a solution to this problem, three among which are the most influential: liberal nationalism, neo-republicanism, and constitutional patriotism. Each of these three has aimed to find the answer to the following question: what should be the object of the patriotic loyalty of citizens in plural societies and in what way should the loyalty be realized in practice? The first part of this question refers to the *object* of patriotic loyalty, while the continuation refers to its *nature*. I believe that the theoretical positions of liberal nationalism and neo-republicanism suffer from the same drawback: they relate patriotism to a fixed object of loyalty, which leads to the essentialization of a single substantive conception of the good. Consequently, individuals and groups whose conceptions of the good do not correspond to the proclaimed object of patriotic loyalty are subject to condemnation and exclusion, and in the most extreme cases to various forms of assimilation. My position is that constitutional patriotism is normatively superior in comparison to any version of liberal nationalism and new republicanism, because constitutional patriotism does not look for justification in a fixed object of loyalty. Furthermore, I believe that constitutional patriotism should be understood as a theoretical perspective which radically reshapes the anatomy of patriotic loyalty by *superimposing* the nature of this loyalty to the issue of its object, in contrast to liberal nationalism and new republicanism, according to which the nature of patriotic loyalty is derived from a fixed object – the nation or republic. In other words, the issue of the object of patriotic loyalty in constitutional patriotism results from the previous considerations of the way in which patriotism should be practiced, which could lead to more appropriate political outcomes regarding the encouragement of patriotic emotions in citizens who do not share the same conception of the good. This in no way

means that constitutional patriotism cannot or does not consider necessary to resolve the issue of the object of patriotic loyalty, as is claimed by both the critics and some proponents of this concept. What constitutional patriotism represents is a reversal of the hierarchy of normative justification in favour of patriotic loyalty. Patriotism is in this way separated from the comprehensive objects of loyalty and placed in the field of political legitimacy, which reduces the need for citizens to give up on their particular identities. It is important to point out here that the reference point of patriotic loyalty lies neither in liberal-democratic procedures, nor in a particular political environment which embodies universal morality, as suggested by Habermas's conception of constitutional patriotism. It rather lies in the context of communal life which is created when constitutional patriotism is practiced. Such theory of constitutional patriotism is in terms of its motivation more complete than Habermas's conception. Although liberal-democratic procedures provide us with directions as to how we should be loyal (defining the nature of patriotic loyalty), they are in themselves nevertheless unable to provide the answer to the question what the object of loyalty, i.e. *patria* is.

Рад је примљен 30. октобра 2013. и прихваћен за објављивање 10. новембра 2013. године.